

Ивана КОМАТИНА
Историјски институт
Београд
Србија

И ОБНОВИ СВОЈУ ДЕДОВИНУ И БОЉЕ ЈЕ УТВРДИ – СТЕФАН НЕМАЊА И СТЕФАН ПРОВОЕНЧАНИ И УОБЛИЧАВАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ

Апстракт: У раду се прати територијални развој српске државе, који је, како се закључује, условљен географским простором. Значајне кораке ка стицању самосталности од Византијског царства начинио је велики жупан Стефан Немања. Након што је обновио дедовину, Немања је проширио границе српске државе ка југу и југоистоку, на простор где је већ био присутан српски етнос. Српска држава постаје значајан чинилац отпора политичком упливу Византијског царства на Балкан. Међутим, највећи део новоосвојених територија Немања је, након пораза у бици на Морави, морао да врати Царству. Пут ка самосталности наставио је његов син Стефан, који иако посматран као део византијског царског икоса, будући да је био царски зет, заједно са братом Савом успева, кроз политичку, ратну и дипломатску борбу, да уобличи српску државност – односно да осигура самосталност српске државе и цркве.

Кључне речи: Стефан Немања, Стефан Првовенчани, Византијско царство, освајања, српска државност.

Нема државе без територије, а она подразумева одређени географски простор који има своје карактеристике. Отац историје Херодот у делу *Историја* истиче повезаност историјских процеса са географским простором, односно рељефом, те да се држава састоји од два нераскидива

дела: предела и људи.¹ Антички географ Страбон је у свом делу *Географија* први омеђио природне границе Балканског полуострва. Он уједно и дели полуострво на два дела, при чему је подела извршена у складу са границом коју представља планински венац који се протеже целом дужином од Јадранског до Црног мора и раздваја два различита подручја у рељефу и клими. Северни део је окренут ка Дунаву и континенталној Европи, а јужни ка топлим морима.² У оквиру северног дела смештен је Илирик, који се простирао између Алпа и Јадранског мора на западу и венаца Шар планине, Родопских планина и Старе планине, тј. јужних и источних обода Моравске долине. Тај простор, тачније његов источни део, током Велике сеобе народа населили су Срби. Ипак, како је то приметио М. Благојевић, раздробљеност рељефа је условила да Срби населе омање целине и формирају *жупе* и *земље*, али Динарски масив није представљао „непрелазну пречагу” већ је од IX века отпочело повезивање српских земаља. Српска земља – Србија у ужем смислу се на западу простирала до жупа Имотско, Плива и Ливно, које су припадале Хрватима, на северу се природна граница пружала до Саве, док је у правцу истока захватала долину Ибра и Расе и гравитирала ка Моравској долини. Заједно са Дукљом, Травунијом, Захумљем и Неретљанском облашћу чинила је простор на коме се развијала српска државност током раног средњег века.³ У том раном периоду је долазило и до прекида српске државности након борби са Бугарском,⁴ а потом је на том простору успостављена непосредна византијска власт у периоду 971–976. године и 1018–1039. године. Обједињене српске земље заједно су се бориле против непосредне византијске власти, улазећи у озбиљније сукобе чак четири пута током XI века.⁵

¹ Херодот на више места у делу истиче колико рељеф утиче на особине заједнице, тј. људи, те се код становника пасивних, неприступачних и брдовитих крајева чешће јавља ратнички дух, за разлику од оних који живе на плоднијем и равничарском тлу, Херодот, *Историја*, прев. М. Арсић, Нови Сад 1959, IX, 122. Слична теза препознаје се и у делу српског угледног антропогеографа Јована Цвијића, који разликује два типа становника Балкана по њиховим психофизичким карактеристикама: динарски и панонски, уп. М. Грчић, *Политичка географија*, Београд 2000, 25–20.

² *The Geography of Strabo*, London – Cambridge Massachusetts 1960, VII.5.1.

³ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011, 42–49. П. Коматина, *О српско-бугарској граници у IX и X веку*, ЗРВИ 52 (2015) 31–38.

⁴ Г. Острогорски, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, Историјски часопис 1–2 (1948) 25–29.

⁵ М. Благојевић, *нав. дело*, 6–23; П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49 (2012) 172–179.

Ипак, не сме се губити из вида да током раног средњег века не постоје јасно утврђене политичке границе између етноса, већ су оне, пре свега, природне, географске. У том смислу, Срби се нису насељавали на целом том огромном подручју, већ искључиво на плодном тлу у оквиру неке жупе. Дакле, етноси се не наслањају један на други, већ између њих најчешће стоје неприступачне, слабо насељене или пуне области. Управо то је био случај и са српским земљама. На пример, граница према југоистоку, Моравска долина, у чијем делу ће бити средиште Немањиних удеоних области, била је током IX века под контролом Бугара, али они нису насељавали тај простор, већ су само потчинили племе Морављана, и то пре свега у области око Београда, док је јужније од њих то подручје било слабо насељено.⁶ Област Поморавља се у западним изворима средином XI века описује као *бугарска пустиња*, дакле и даље слабо насељена област, а међу оним малобројним становништвом које се помиње на потезу Београд–Морава–Ниш, било је и Срба.⁷ Извори који нам описују простор Поморавља током XII века такође сведоче о присутности Срба на том простору.⁸ Ипак, њихово главно политичко језгро било је западно од Јужне Мораве, у Расу. Средиште, „срце земље” Срба – тврђаву Рас – где је било седиште српског архижупана Уроша II, заузео је и опустошио цар Манојло у свом походу 1149. године.⁹ Негде у то време, и Стефан Немања, као и његова браћа, добија „чест отачаства”, односно удеону кнежевину.¹⁰ Стефан Првовенчани у *Житију Св. Симеона*

⁶ П. Коматина, *О српско-бугарској граници*, 31–38.

⁷ На простору Браничева и Поморавља који је контролисала византијска војска, тј. на територији тзв. Бугарске, што у том случају подразумева простор тадашње Охридске архиепископије, живе, поред Ромеја, Бугара у етничком смислу, Печенега, Уза, и Срби, М. Антоновић, *Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку*, Моравска Србија, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 74–76; П. Коматина, *Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије*, Византијски свет на Балкану, I, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2014, 41–56; И. Коматина, *Срби на путу крсташа*, ИЧ 64 (2015) 56–63.

⁸ И. Коматина, *Срби на путу крсташа*, 70–72.

⁹ *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonn 1836 (= *Ioannis Cinnami Epitome*), 102; *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1971, 22–26 (Ј. Калић).

¹⁰ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Београд 1999, 20; Ј. Калић, *Србија у доба кнеза Страхимира*, Европа и Срби. Средњи век, ур. Т. Живковић, Београд 2006, 200–204; С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 94.

У науци још увек није утврђено у каквим су родбинским односима били рашки велики жупани из рода Вукановића и отац Стефана Немање. Будући да је део очевине добио у време владавине поменуте породице, можемо само закључити да су родбински вероватно

бележи да је „био велики метеж у овој страни српске земље и Диоклитије и Далмације и Травуније”, те да је његов отац лишен власти од своје браће, због чега је Немања и рођен у Дукљи. Иако је рођен далеко од „престоног места”, он ће постати „**сѡвѣкоупитель погыбшимъ странамъ ѡт[ъ]чѣствѣа юго**”.¹¹ Немањина удео на територија налазила се између Ибра и леве обале Јужне Мораве, а чиниле су је четири жупе: Топлица, Ибар, Расине и Реке.¹² Велике жупане Србије потврђивао је византијски цар, а када се Деса, последњи из рода Вукановића, успротивио царској власти 1165. године, цар га је сменио.¹³ Дакле, с једне стране имамо велики утицај византијских царева на прилике у српској земљи, а са друге стране, сами византијски писци када пишу о посети цара Манојла I Комнина Нишу, наводе да кроз њега „води пут у обе земље”, пеонску и српску.¹⁴ Ипак, за разлику од Угарске – суверене земље, српска земља је била у вазалном положају према Византији.

Немања, родоначелник најзначајније српске династије, већ идуће године се обрео на престолу као велики жупан Србије.¹⁵ Постао је велики жупан, али не уз пристанак византијског цара. Чини се да, за разлику од његових претходника, он није желео да се одржи на власти као царев штићеник, већ је жудео за независношћу. Цар Манојло је послао помоћ Немањиној браћи како би сменили непослушног српског владара, али је пораз који је српско-византијска коалиција доживела код Пантина, 1168. године, омогућио Немањи опстанак на власти.¹⁶ Непосредна власт

били блиски, С. Ђирковић, *Преци Немањини и њихова постојбина*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, прир. Ј. Калић, Београд 2000, 21–29; Т. Живковић, *Синови Завидини*, Зборник МС за историју 73 (2006) 7–25.

¹¹ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 18.

¹² *Исто*, 20.

¹³ S. Pirivatrić, *Byzantine-Hungarian relations in 1162–1167 and the desposition of Serbian grand župan Desa*, *Byzans und das Abendland III. Studia Byzantino-Occidentalia*, Budapest 2015, 158–166.

¹⁴ *Ioannis Cinnami Epitome*, 213; *ВИИИИ*, IV, 62 (Ј. Калић).

¹⁵ Након смењивања Десе крајем 1165. или почетком 1166. године, цар Манојло је за српског великог жупана поставио Тихомира. У то време браћа су напала и заробила Немању због његовог самосталног деловања, али и царево наклоности. Међутим, он се ослободио заточеништва и преузео власт између априла и августа 1166. О томе детаљно С. Пириватрић, *Прилог хронологији почетка Немањине власти*, *ЗРВИ* 29–30 (1991) 130–131.

¹⁶ Хонијат врло негативно описује Немањине поступке наводећи да је „постао смелији него што треба [...] и заносећи се ненаситим жељама и живо настојећи да се прошири на све тамошње области, жестоко напада своје саплеменике и мачем се обраћа своме роду”. Због таквих поступака цар шаље Теодора Падијата с војском, а потом и сам креће у поход против Немање (... ó τὼν Σέρβων σατράπης, ἦν δὲ τότε ὁ Νεεμίαν Στέφανος, ὑπὲρ ὃ δεῖ

Византинаца била је на целокупном подручју од Београда до Ниша, где је византијска војска имала своје гарнизоне. У последњим деценијама XII века дошло је и до репопулације тих крајева. Арлнолд из Либека 1172. године помиње Србе које је војска Хенрика Лава, саксонског и баварског војводе, срела на путу ка Јерусалиму, у граду Равно, и назива их погрдно „Белијаловим синовима”.¹⁷ Дакле, Срби су живели и на десној обали Велике и Јужне Мораве и њихов етнички простор се приближио претходно описаним природно-географским границама, али ти крајеви нису били део српских земаља. Како се Немања учврстио на великожупанском престолу, желео је и да прошири границе Србије. Наиме, у то време, уз потпору Млечана који су отпочели напад на византијске градове у Приморју,¹⁸ он је вероватно кренуо у нападе на Поморавље између Београда и Ниша. Да ли је дошло до сарадње са Србима који су живели на том простору, остаје непознато. Кинам бележи да је Немања окупио „бројну савезничку војску”, али је цар са „неколико хиљада” журио да се сукоби са њим, услед чега је Немања одустао од борбе.¹⁹ Сарадња Млечана и Срба против Византије доживела је пораз, а велики жупан Србије личну срамоту јер је везан изведен пред цара Манојла у Цариграду 1172. године, и том приликом се потчинио цару Манојлу.²⁰ Иако Стефан тај догађај не спомиње у *Житију*, јер није у контексту наратива, а узимајући у обзир како византијски извори описују сусрет цара и Немање, јасно је да је мир подразумевао обнављање вазалног положаја Србије према Византији. Самостално деловање Стефана Немање, дакле, трајало је врло кратко. Његов положај након 1172. године био је као и његових претходника, некадашњих великих жупана Србије – вазалан.²¹ Већ четири године

θρασύτερος γέγονε καὶ κακόσχηλος ὢν τις ἤγηται σοφὸν τὸ περιέρχων καὶ τὴν ἐπιθίμιαν τρέφων ἀκόρεστον καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ πάντα διαπλωθῆναι φιλονεικῶν τοῖς ἐκ τοῦ φύλου βαρῶς ἐμπίπτει καὶ ζίφει γένος μέτεισι...), *Nicetae Choniatae Historia*, ed. J. L. van Dieten, Berlin–New York 1975 (СФНВ II), 158–159; *ВИИНЈ*, IV, 145–146 (Ј. Калић); Ј. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, Зборник Филозофског факултета Београд 11/1 (1970) 196–198.

¹⁷ *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica* а. 1172–1209 recensuit, ed. I. Lappenberg, MGH SS XXI, Hannoverae 1869, 114–116; А. Узелац, „Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!“ – Поморавље у другој половини XII века, Стефан Немања и Топлица, ур. Д. Бојовић, Ниш 2011, 98–104; И. Коматина, *Срби на путу крсташа*, 73.

¹⁸ *Историја српског народа*, I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 210 (Ј. Калић).

¹⁹ *Ioannis Cinnami Epitome*, 286–288; *ВИИНЈ*, IV, 101–105 (Ј. Калић); *ИСН*, I, 210–211 (Ј. Калић).

²⁰ О потчињавању Стефана Немање у Хонијатовом и Кинамовом спису, М. М. Вучетић, *Ритуал потчињавања Стефана Немање цару Манојлу I Комнину*, ЗРВИ 50/1 (2013) 493–495.

²¹ *Ioannis Cinnami Epitome*, 286–288; *ВИИНЈ*, IV, 102 (Ј. Калић); С. Пириватрић, *Прилог хронологији*, 132–134.

касније, пошто су прихватили вазалне обавезе, као некада у време великог жупана Уроша II, Срби учествују у византијској војсци, овог пута против иконијског султана.²² Потчињеност је свакако подразумевала одсуство било каквих активности против Царства. Исте године када је српски устанак угушен, дакле 1172, дотадашњи византијски штићеник – Бела, постао је краљ у Угарској. Том приликом се обавезао заклетвом да ће бити пријатељ Царства „за сва времена”.²³

У историји Византијског царства Бела постаје значајан актер негде у исто време кад и Стефан Немања, шездесетих година XII века. Доиста, иако значајно млађи од Немање, Белин живот је од његове ране младости чврсто везан за византијски двор, будући да је био посинак и зет цара Манојла. Поменути брак је донео цару део „хунске земље” коју је он „на сваки начин желео да за себе придобије”, а „која се налази у средини западних народа”.²⁴ Територија која је предата Византинцима након уговореног брака, тзв. Белина баштина, подразумевала је области Срема, Хрватске и Далмације.²⁵ И заиста до смрти цара Манојла, 1180. године, Бела није предузимао никакве даље акције. Међутим, већ наредне године је успео да поврати своје наслеђе,²⁶ али и да своје ратовање потом усмери

Михаило Анхијалски и Евстатије Солунски у реторском стилу описују Немањино заточеништво и излазак пред цара. Штавише, Евстатије детаљно описује Немањине акције против Царства, представљајући их кроз опис уметничких слика, *ВИИИЈ*, IV, 220 (Б. Ферјанчић).

²² *Ioannis Cinnami Epitome*, 299; *ВИИИЈ*, IV, 105; *ИСН*, I, 210–211 (Ј. Калић).

²³ *Ioannis Cinnami Epitome*, 287; *ВИИИЈ*, IV, 102 (Ј. Калић); F. Makk, *Relations hungaro-byzantines à l'époque de Béla III*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 31/1 (1985) 3–10; F. Makk, *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989, 107–112.

²⁴ *Ioannis Cinnami Epitome*, 214–215; *ВИИИЈ*, IV, 66 (Ј. Калић).

²⁵ Иако у изворима нигде изричито не стоји шта је Белина баштина подразумевала у науци се обично подразумевају територије Хрватске, Далмације и Срема, G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyar*, Budapest 1970, 82–83; *ВИИИЈ*, IV, 86, нап. 235 (Ј. Калић).

²⁶ Не постоји детаљно сведочанство о деловању Беле III након смрти Манојла. Тома Архијакон бележи „после смрти цара Манојла, када су се Сплићани *вратили* под власт Угара (... cum redissent Spalatenses ad dominium Hungarorum...), *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, edd. O. Perić, D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney, Budapest–New York 2006, 130. Дакле, не спомињу се борбе, већ се наводи да је Сплит поново под влашћу угарске круне. Иначе, целокупно Томино дело прожето је уважавањем угарског сизеренства. G. Moravcsik, *Pour une alliance Byzantino-Hongroise*, 558–561; P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge 2000, 281–283. И. Коматина, П. Коматина, *Византијски и угарски Срем од X до XIII века*, ЗРВИ 55 (2018) 153.

на Дунав и Поморавље.²⁷ Угарски краљ је тако одмах након Манојлове смрти, желео да поврати своју „дедовину“, али и да настави даље ратовање.

Никита Хонијат бележи да је Андроник Комнин учинио све како би искључио цареву удовицу Марију из регентства малолетног цара Алексија II. У томе је убрзо успео, због чега је Марија писала Бели III и подстицала га да напада „земље око Београда и Браничева“.²⁸ На том простору су се Белиним нападима успешно опирали Алексије Врана и Андроник Лапарда. Међутим, вест о убиству малолетног цара и уздицање Андроника на трон 1183. године створила је размирице међу војсковођама. Наиме, Врана је подржавао узурпатора, док се Андроник Лапарда опирао променама.²⁹ Намеће се питање да ли се Немања том приликом, 1183. године, прикључио борби против Царства у Поморављу или годину дана раније, али извори не пружају изричит одговор. Следећи дословно Стефаново *Житије*, „други цар, љут и крвопролитник“, дакле Андроник Комнин, разрушио је мир са Немањом и према Стефану желео да „прогута и државе других“.³⁰ С обзиром на то да је Андроник као регент већ узурпирао власт 1182, а постао цар 1183. године, за почетак Немањиног деловања у Поморављу долазе у обзир обе могућности. Такође, Стефан нас обавештава да је Немања водио борбе и у Приморју, али ни у том правцу хронологија није јаснија. На основу преписке барског епископа и сплитског каноника зна се да је „град славни Бар“ нападнут 1182. или 1183. године од стране Немање и његове браће, а да се освајање у Приморју завршило свакако пре јануара 1186, када је посведочена Немањина власт у Котору.³¹

У намери да се нађе одговор када се Стефан Немања прикључио угарском ратовању против Царства, 1182. или 1183. године, отвара се ново питање – да ли је и он самостално искористио промене на византијском престољу и смрт моћног цара Манојла I да поврати своју „дедовину“.

²⁷ G. Moravcsik, *Pour une alliance Byzantino-Hongroise (seconde moitié du XII siècle)*, Bruxelles 1933, 558–562; Б. Бубало, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањина*, I, Београд 2016, 64.

²⁸ „... τὰ κατὰ Βρανίτζοβαν καὶ Βελέγυραδα γράφαις ἐνάγουσα...” *Nicetae Choniatae Historia*, 267–268.

²⁹ *Nicetae Choniatae Historia*, 275–277.

³⁰ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 36.

³¹ И. Равић, *Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гвалтерију*, ССА 10 (2011) 183–190; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 211–212.

У Стефановом *Житију* прво су описане борбе против Византинаца у савезу са Угрима, где су удруженим снагама разорили Софију, потом се угарски краљ вратио у „своју државу”, а Немања је самостално наставио поход. Затим се даје преглед области које је „*приложио* к земљи свог отачаства” из тог ратовања, а након тога се наводи да је Стефан Немања „победио непријатеље своје” и *повратио* (!) Дукљу и Далмацију, своју дедовину.³² Дакле, хронолошки гледано, према Стефану Првовенчаном је најпре дошло до борби у Поморављу, а потом у Приморју. Међутим, остали извори који приказују опсег Немањине државе, а то су две *Хиландарске повеље* и *Житије Св. Симеона* од Св. Саве, пружају нешто другачије вести. У обе *Хиландарске повеље*, Немањиној из 1198. и Стефановој из 1207/1208. године,³³ наводи се да Немања „и *обнови* своју

³² „... приложи же къ зем'ли ѡт[ъ]чѣства ѡвогго ѡвласть нышевьскою до кон'ца. ѡплањ же и мораву и г(лаго)лѣмы врани. призрѣньскоу же ѡвласть. и полага ѡба до кон'ца съ мѣгами своими...” Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 38. У преводу са српскословенског реченице „Диклѣтию же и дал'мацию. ѡт[ъ]чѣство и рожденик свок истовою дѣдиною свою...” Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 40. Т. Јовановић је додао глагол *повратио* кога у тексту издања нема, као ни у ранијим издањима, Р. Ј. Šafarik, *Život Sv. Symeona od krále Štěpána*, 21–24 (Pamatky dřevního písemnictví Jihoslovanův, Praha 1873); В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, Светосавски зборник, 2, СКА, Београд 1938, 31–32, начињених на основу најстаријег сачуваног рукописа Симеоновог житија од Стефана Првовенчаног, Cod. Slav. бр. 10, (XIV век), који се чува у Националној библиотеци у Паризу и који нам, нажалост, није доступан. В. Велинова, *Житието на Стефан Немања от Стефан Първовенчани (Фототипно издание на преписа от средата на XV век)*, Археографски прилози 26–27 (2006) 7–107, доноси још један млађи рукопис из XV века Симеоновог житија од Стефана Првовенчаног, али ни у њему нема глагола у поменутој реченици. В. и Т. Јовановић, *Житије Светог Симеона Стефана Првовенчаног према препису средине XV века*, Археографски прилози 33 (2011–2012) 103–192, посебно 145. Поред наведених, нема га ни у нецеловитом препису *Житија* (првих тринаест глава) из средине XV века, који је исписан руком Никона Јерусалимца, у Горичком зборнику, данас у Архиву САНУ бр. 446. В. и Стефан Првовенчани, *Житије Св. Симеона*, прир. Т. Јовановић, Деспотовац 2019, 66. Реченица је, дакле, самим тим непотпуна. Сам Стефан у својој повељи манастиру Хиландар, када говори о истим догађајима каже да Немања „... *приврѣте* ѡд морьске зем(ъ)ле зетѣ и съ градови...” Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 2. Ипак, оно што је за нашу тему важније од питања изостављеног глагола, осим потребе да се на то укаже, јесте чињеница да Стефан „Дукљу и Далмацију” назива Немањиним *дедовином*.

³³ У науци је више пута разматрано питање датирања Стефанове *Хиландарске повеље*, за ранија издања са датирањем, в. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, I (1186–1321), прир. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 80; За доњу границу датирања Стефанове повеље најчешће се узимала 1199. или 1200. година, док се горња граница протеже од 1201/1202. до 1206/1207, в. детаљно Ђ. Бубало, *Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу манастиру Хиландару*, ССА 9 (2010) 234–235. У новије време посредно се допушта могућност да је повеља могла

дедовину и боље је утврди Божјом помоћу, датом му од Бога. И *подиже* пропалу своју *дедовину* и задоби од морске земље Зету с градовима, а од Арбанаса Пилот, а од грчке земље Лаб са Липљаном, Дубочицу, Реке, Загрлату, Левче, Лепеницу и Белицу“.³⁴ И у *Житију* од Св. Саве, које је настало 1207/1208. године, стоји да је Стефан Немања подигао пропалу *дедовину* своју и придобио од Поморске земље Зету с градовима, од Рабна Пилота оба, а од грчке земље Патково, Хвосно цело и Подримље, Кострц, Дршковину, Ситницу, Лаб, Липљан, Дубочицу, Реке, Ушку и Поморавље, Загрлату, Левче, Белицу, с тим што он напомиње да му је то „*све* припадало од српске земље“, „а одузето некада насиљем од његове дедовине“.³⁵ Дакле, Сава у *Житију* наводи исти државни опсег као и у *Хиландарским повељама*, с тим што он додаје и поседе у Метохији и Ситницу, којих у повељама нема, а изоставља Лепеницу. Такође, код Саве дословно стоји да је све наведено Немањина дедовина, док се у повељама то посредно да закључити,³⁶ за разлику од Стефана у чијем *Житију* се само за територију Приморја каже да је то Немањина дедовина. Разлике у територијама које се наводе у набројаним изворима привлачиле су пажњу бројних истраживача. Како је државни опсег који Стефан наводи далеко већи од онога који наводе Сава и повеље, претпостављало се да је Стефан, заправо, сопствена освајања из периода после 1207. приписао свом оцу.³⁷

настати и касније, после 1210, односно након мироточења Симеоновог, С. Пириватрић, *Грчки цар Алексије у првим житијима Светог Симеона Немање*, ЗРВИ 53 (2016) 171, посебно нап. 26. За датирање Симеоновог мироточења у 13. фебруар 1210. године, Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008, 128–129. Ипак, засад нам се најубедљивијом чини претпоставка, Ђ. Бубало, *Када је велики жупан Стефан Немањић*, 233–239, који допушта да је повеља настала 1207/1208. године.

³⁴ *Хиландарска оснивачка повеља Светога Симеона и Светога Саве*, Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, Осам векова Студенице, ур. епископ жички Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић, Београд 1986, 54. Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 2.

³⁵ „... и въздвиже погывшоѹю свою дѣдинѹ...и троѹдѹмъ своимъ сіа вѣса приобрѣте погывшоѹю некогда шт[ъ] насиліа, своее емоѹ дѣдины дос(то)инаа емоѹ сръбскые землк...“, Свети Сава, *Сабрана дела*, Београд 1998, 148, 150.

³⁶ М. Благојевић, *Српска државност*, 112, наводи да изрази из *Хиландарских повеља* о Немањиној дедовини и сл. јасно упућују на то да је он све припојене територије сматрао „интегралним деловима Србије, који су били насељени српским становништвом“.

³⁷ *ИСН*, I, 252 (Ј. Калић); М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983) 71–72; М. Благојевић, *Студеница – манастир заштитник српске државе*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 59, наводи да је Стефан Немањић „потпуно заборавио шта је саопштио у својој хиландарској повељи“, те сматра да у *Житију* наводи доста шири опсег државе, који је Србија имала тек после 1207. Такође, М. Благојевић, *нав. дело*, 59, сматра да је Стефан

Међутим, сматрам да би податке повеља и на њима засноване податке *Житија* од Св. Саве требало потпуно одвојено посматрати и проматрати у односу на податке из Стефановог *Житија*. Они, наиме, приказују опсег Немањине државе какав је био на крају његове владавине, тековине које је он оставио свом наследнику за разлику од Стефана у чијем опширном житију се описују сва дела Немањина за живота, тј. његова владавина. Дакле, у *Хиландарским повељама* и у Савином *Житију* се заокружује целокупно Немањино дело, са акцентом на градњи манастира Хиландар, односно на ктиторству манастира Студеница. Уосталом, повеље и представљају оснивачка акта за манастир Хиландар, док је Савино *Житије* само уводни део Студеничког типика, са својом особитом наменом. Стога је потпуно јасно зашто у њима нема речи о Немањиним световним деловању. Због тога се за питање Немањине хронологије ратовања током девете деценије XII века ослањамо на Стефаново *Житије* и на изворе византијског и западног порекла који описују угарско и византијско деловање.

Стефан наводи да се Немања придружио угарском краљу у нападу на Софију, што се несумњиво није могло догодити пре новембра 1183, јер је вест о убиству цара Алексија II стигла до Алексија Лапарде и Андроника Вране, византијских команданата, новембра 1183. године. И тек након тога су Срби и Угри могли напасти град, а потом се угарски краљ вратио у своју земљу.³⁸ У *Житију Јована Рилског*, за разлику од Стефановог *Житија*, не спомињу се Срби као учесници тог похода, али зато сазнајемо

„приписао заслугу свом оцу” након што је сâм освојио те територије, али и додаје да је их је Стефан Немања осамдесетих година XII века заиста држао, па их је изгубио после битке на Морави 1190; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002, 26.

³⁸ Никита Хонијат наводи да су се Алексије Лапарда и Андроник Врана у Нишу и Браничеву супротстављали угарском краљу Бели, пошто је он тамо „све разарао и мачем уништавао“. Историчар потом причу усмерава на лош међусобни однос те двојице војсковођа и њихов различит однос према променама које су се догодиле у Византији, *Nicetae Choniatae Historia*, 277. У *Continuatio Zwellensis altera a. 1170–1189*, ed. G. H. Pertz, MGH SS IX, Hannoverae 1860, 542, под 1182. годином стоји како је „Rex Ungarie Bela Grecorum castra et civitates in Bulgaria obtinuit”, а под 1183. да је „... item rex Ungarie Bela terram Grecorum valida manu vastat.”. Дакле, борбе су отпочеле на простору Подунавља и Поморавља 1182, да би се наредне године пренеле дубље у унутрашњост полуострва. Сличне вести налазе се и у *Anonimi Caietani Qualiter caput beati Theodoris martyris, ducis Heraclaeae in Ponte, de Constatinopolitana urbe ad Caietam translatum est a. 1210*, ed. A. F. Gambos. *Catalogus fontium historiae Hungaricae I*, Budapest 1937, 257. Детаљнији коментар о тим изворима, *ВИИИЈ*, IV 151, нап. 151 (Ј. Калић); Ђ. Иванов, *Житија на Св. Ивана Рилски*, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет-книга XXXII, 13 (1936) 70–71. G. Moravcsik, *Pour une alliance Byzantino-Hongroise*, 558–562.

да је Бела узео мошти Св. Јована Рилског и однео их у Острогон.³⁹ Дакле, после Београда и Браничева, Бела је упутио напад на Ниш,⁴⁰ након чега се и Немања придружио, а по Белином повратку из Софије у Угарску он је самостално опустошио Перник, Стоб, Земен, Велбужд, Житомирски, Скопље, Лешки, Градац, Призрен и „град славни Ниш”, Сврљиг, Равни и Козли.⁴¹ Сматрамо да се Немања придружио Бели након што је угарска војска *опустошила*, али не и *задржала* Ниш. То потврђује и сам текст Стефановог *Житија*, из којег се види да је Немањина самостална акција, после Призрена, ишла правцем североистока, након чега стиже до Ниша, па наставља напад на Сврљиг и Равни. Да је Немања самостално освојио Ниш, потврђују и вести које доноси Псеудо-Ансберт – да је велики жупан „заједно са својом браћом заузео Ниш мачем и луком” и околину чак до Сердикe, те су сву ту земљу из подложности Грцима преотели и за себе задобили.⁴² Пошто Немања започиње самостално ратовање тек након разлаза са Белом, то би тај његов поход сместило у крај 1183. и почетак 1184. године. Тиме хронологија Немањиних продора постаје јаснија. Походи су се завршили разграничењем територија, па Стефан наводи шта је Немања „приложио земљи свога отачаства”.⁴³

Међутим, Стефан описује и борбе у Приморју, које назива „истинитом дедовином” свог оца. Ту је морао да поврати градове које је „насиљем држао род грчки”. Прво је освојио градове око Бојане, затим је кренуо на северозапад и заузео Бар, стигао до Котора и обуставио свој напад, не разрушивши га као претходне градове. С обзиром на то да је „град славни Бар” нападнут 1182. или 1183. године, најкасније, значи да је читава акција почела пре тога, јер се крајем 1183. Немања већ придружио угарском краљу. Могуће је да је Немањино ратовање за дедовину било подстакнуто

³⁹ Ђ. Ивановљ, *Житија на Св. Јована Рилски*, 70–71; G. Moravcsik, *Byzantium and Magyar*, Budapest 1970, 94; F. Makk, *Árpáds and the Comneni*, 121; Б. Стојковски, *Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку*, Ниш и Византија VII, Ниш 2009, 392–393.

⁴⁰ У науци постоји претпоставка да су Алексије Лапарда и Андроник Врана повратили области Ниша и Браничева након Белине офанзиве из 1182, јер су приликом Белиног новог напада још били на положајима, *ВИИИЈ*, IV, 152, нап. 155 (Ј. Калић). Међутим, из каснијег развоја догађаја јасно је да је Белина офанзива имала трајни успех на подручју Београда и Браничева, али не и Ниша. Хонијат на том месту када спомиње војсковође у области Ниша и Браничева, описује заправо борбе за те територије које су и даље трајале.

⁴¹ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 38.

⁴² Псеудо-Ансберт под околином која се простире све до Софије вероватно подразумева област Сврљига и Равног, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chroust, MGH SSRG N. S. 5, Berlin 1928, 30.

⁴³ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 38.

Белиним ратовањем за његову баштину, које је отпочело, како смо навели, одмах после смрти цара Манојла. Након што се Немања придружио Бели, а потом самостално наставио борбе, његова браћа су наставила борбе у Приморју, о чему вести доноси доста познији хроничар Мавро Орбин описујући њихов напад на Дубровник 1184/1185. године.⁴⁴

Дакле, Немања је отпочео борбе у Приморју можда већ 1181. године, да би након напада на Бар 1182. или почетком 1183. прекинуо ратовање и негде код Ниша притекао у помоћ угарском краљу. Њихова сарадња је прекинута након разарања Софије. Немања је самостално наставио пустошења на југоистоку, док је продужетак борби у Приморју препустио својој браћи. Ратовање против Византије које је отпочело након смрти цара Манојла завршено је, по свој прилици, миром 1186. године, који су Византинци несумњиво силно прижељкивали. Пре него што се окренемо том значајном догађају ваља понудити одговор и на дилему која се намеће – због чега је Стефан првобитно описао борбе у Поморављу, а тек потом борбе у Приморју, које су се несумњиво одиграле раније. Да ли је желео да читаво ратовање веже за име „љутог крвопролитника” Андроника Комнина, или је описао борбе за нове територије и навео шта је све добијено након тога, а затим само кроз приказивање борбе за дедовину заокружио опсег Немањине државе?

Велики жупан се, како је речено, помиње у једном документу у Котору из јануара 1186, чиме је посведочена његова власт у Приморју. Мир са Дубровником је склопљен 27. септембра 1186, што указује на то да су престале борбе и у Поморављу. Да је велики жупан обуставио борбе са Византијом и склопио мир 1186, посредно говори и чињеница да је претходне године Византија окончала борбе са Угарском и склопила мировни уговор који је подразумевао територијалне промене.⁴⁵ Наиме, Београд и Браничево су враћени у византијске руке у виду мираза, јер је склопљен брак између Исака II Анђела и Маргарите, кћерке краља Беле III.⁴⁶ Мир са Србима је Исаку II био неопходан будући да се спремао да

⁴⁴ М. Орбин, *Краљевство Словена*, прир. С. Ђирковић, Зрењанин 2006, 18–19 и коментари 302–304.

⁴⁵ У *Беседи* о победи цара Исака II у бици на Морави, Хонијат наводи да је Немања кажњен „за безакоње своје и узастопно кршење уговора”, *Nicetae Choniatae Orationes et epistulae*, ed. J. L. van Dieten, Berlin–New York 1972 (CFHB 3), 27, 31; *ВИИИИ*, IV, 226, 230–231, в. и И. Коматина, *Неколико запажања о бици на Морави* [рад у припреми за штампу], те стога сматрамо да би се под тим могао подразумевати и потенцијални уговор из 1186, који није непосредно документован.

⁴⁶ *Nicetae Choniatae Historia*, 368; G. Moravcsik, *Byzantium and Magyar*, 93–94; P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 289.

предузме велики поход против Петра и Асена, устаника који су обновили бугарску државу између Дунава и Балкана.⁴⁷ Он је могао да буде потврђен и брачним уговором, као и у случају са Угарском, односно у овом случају веридбом између Немањиног сина Стефана и царева синовике Евдокије.⁴⁸ Стефан Првовенчани не спомиње у *Житију* свој брак са византијском принцезом, али се из његовог исказа може тачно разазнати шта је у политичком, тј. територијалном смислу припало Србима након ратовања у Поморављу, односно шта је Немања „приложио земљи свог отачаства”. У питању је „област нишевска до краја, Липљан, и Морава, и звано Врање, призренска област и оба Полога до краја, са својим међама”. То је, дакле, простор који је припао Србима након рата са Византијом. Уз тај простор, Стефан након тога наводи и борбе у Приморју, али то, како смо рекли, не сматра освајањем, већ повраћајем своје дедовине⁴⁹ и, како каже у *Житију*, „људе своје” на том простору „неповређене сачува” да служе држави његовој и „са уреченим делом од Светога”, под чим се подразумевају обавезе у виду данка које би требало да предају великом жупану.⁵⁰ Дакле, након ратовања завршеног 1186. године, Срби су коначно проширили опсег своје државе на десну обалу Јужне и Велике Мораве, тј. до линије која је са истока и југа у полукругу оивичавала Моравску долину венцима Родопским и Шар-планине (па чак и преко ње, на горњи Вардар). Тиме је досегла оне географске међе које су још антички географи препознавали као границе оног простора на коме ће се затећи Срби и на коме ће се одвијати њихова историја.

Након склапања мира из 1186. године престао је и византијски политички уплив, а у изворима нису забележене борбе између Византинаца и Срба.⁵¹ У том периоду и једни и други добијају нови изазов

⁴⁷ Б. Ферјанчић, *Када се Евдокија удала за Стефана Немањића?*, ЗФФБ 8/1 (1964) 217–224; И. Коматина, *Црква и држава*, 180–81; С. Пириватрић, *Хронологија и историјски контекст подизања манастира Студенице. Прилог истраживању проблема*, Зограф 39 (2015) 49–50.

⁴⁸ *Nicetae Choniatae Historia*, 368–369; С. Пириватрић, *Хронологија и историјски контекст*, 50, истиче да је до веридбе између Стефана и Евдокије заиста дошло 1186, те да је брак реализован након битке на Морави, која се најчешће датира у 1190. годину. О сродничким односима успостављеним веридбом, па потом венчањем или раскидањем договора, в. *Исто*, 50, нап. 15.

⁴⁹ М. Благојевић, *Српска државност*, истиче да је „запоседање Дукље и градова представљало, у суштини, ослобађање од византијске власти, која је искорењивана радикалним мерама”, 109.

⁵⁰ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 40. О тој дажбини детаљније, М. Благојевић, *Српска државност*, 109, 128–129.

⁵¹ *ИСН*, I, 254–256 (Ј. Калић).

и потенцијалну претњу коју су представљали крсташи Трећег крсташког похода. Нема сумње да је Стефан Немања некако дознао да је дошло до Саладиновог освајања Јерусалима 1187. и да се европске војске ужурбано припремају да ослободе Свети град.⁵² Цар Фридрих Барбароса се током марта 1188. године одазвао на позив папе Гргура VIII и постао предводник читавог похода. Услед таквих околности, Стефан Немања је послао легате у Нирнберг крајем 1188, који су „исказали велику радост свог краља ради доласка царевог”. Управо тада посланици саопштавају цару и Немањину жељу да недавно освојени Ниш „учини престоницом свог краљевства”⁵³ Велики жупан је од посланика сазнао да ће војска проћи и кроз његове земље. Пошто је напустила област Београда и Браничева, крсташка војска се у Равном сусрела са посланицима великог жупана и његовог брата, а ускоро је дошло и до сусрета Фридриха Барбаросе и Немање у „делимично разореном Нишу”. Псеудо-Ансберт детаљно описује тај сусрет у јулу 1189. године, те између осталог наводи да је Стефан Немања понудио цару савезништво за нова освајања византијских територија, али и да сву „својом ратном вештином освојену земљу прими из руке истог цара”.⁵⁴ Цар, међутим, није био вољан за ратовање против Грка, те је крсташка војска наставила даље, пут Јерусалима. У ретроспекцији догађаја који су задесили Византијско царство након смрти цара Манојла, Псеудо-Ансберт додаје још један значајан податак – да је Стефан Немања „искористио прилику” *док је крсташка војска прелазила Бугарску* и заједно са бугарским устаником Петром опустошио њене делове.⁵⁵

⁵² *A History of the Crusades*, II, ed. K. M. Setton, Madison–Milwaukee–London 1969, 87–123 (E. N. Johnson); R. H. Lilie, *Byzantium and the crusader states 1096–1204*, Oxford 1993, 241–244; А. Узелац, *Крсташи и Срби*, Београд 2018, 147, верује да је управо витез Готфрид од Визенбаха, гласник цара Фридриха Барбаросе који је послат селучком владару приликом проласка преко земље великог жупана пренео и Стефану Немањи цареву одлуку о крсташком походу.

⁵³ *Annales Colonienses Maximi*, ed. K. Pertz, MGH SS XVII, Hannoverae 1861, 795–796; *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 30; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 390–391; И. Коматина, *Срби на путу крсташи*, 75–76.

⁵⁴ *Historia de expeditione Fredeici imperatoris*, 30; И. Коматина, *Срби на путу крсташи*, 77–78.

⁵⁵ Негде у то време, а свакако пре 27. јула 1189. године, Бугари и Срби су склопили савез против Византинаца. Тај савез је заправо означио крај мира између Византинаца и Бугара, који је склопљен раније, након тзв. Другог бугарског похода, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chrout, MGH SSRG N. S. 5, Berlin 1928, 33. Дакле, Немања је отпочео нападе пре јула 1189, али и док се крсташка војска кретала путем *Via Militaris*. Због тих напада, цар Исак II је упутно посланика цару Фридриху у Ниш, коме је, између осталог, стављено у задатак да

Немања је, како видимо, наставио борбе и био је у походу и крајем 1189. и почетком 1190. Бугари су нанели цару велики пораз у балканским кланцима и наставили су да предузимају упаде на византијску територију, а „пошто је жупан Срба зла наносио и Скопље порушио, цар крену против њега”.⁵⁶ До већег сукоба између Византинаца и Срба дошло је, по свој прилици, тек у јесен 1191. на обали Јужне Мораве.⁵⁷ Тај догађај је узгред споменут у Хонијатовој *Историји*, а много речитије у *Беседи*. Срби су доживели тежак пораз, а у *Беседи се*, између осталог, наводи да је Немања кажњен „за безакоње своје и узастопно кршење уговора”, али и да је цар „премерио земљу Далмата” и да је „део припојио Ромејима”.⁵⁸

Дакле, након битке на Морави цар Исак II је део територија које су припадале српском великом жупану, након што је „премерио” земљу Далмата, припојио Царству. Том приликом је Немања вратио цару највећи део области које је он 1186. „приложио земљи свог отачаства”, те је тада, по свој прилици, његова држава добила онај опсег какав описују *Хиландарске повеље* и *Савино Житије*, где се наводе само оне његове

утврди Сердику и кланце око ње како би учврстио положај против Срба, *Исто*, 33–35; И. Коматина, *Неколико запажања о бици на Морави* [рад у припреми за штампу].

М. Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*, *Byzantinoslavica* 5 (1933–1934) 235–303 (= Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*) 266–267, сматра да на овом месту не смео у потпуности веровати Псеудо-Ансбертовом податку да је тај савез био „у време проласка крсташке војске”, већ да су Немања и Петар склопили савез и заједно ратовали против Византије у периоду од 1187. до 1189. г. Ипак, код Псеудо-Ансберта уз белешку „у оно време када је пролазила крсташка војска” стоји да је Немања искористио прилику (*occasione asserta*) да настави ратовање, што непосредно повезује Немањино даље ратовање и пролазак немачке војске, И. Коматина, *Срби на путу крсташа*, 79, нап. 97. С тим у вези треба нагласити да Немања није тада нападао „градове у долини реке Струме”: Перник, Земен, Велбужд, Житомиск и Стоб, како стоји у *ИСН*, I, 258 (Ј. Калић), јер Стефан изричито наводи да је то било у оквиру његове самосталне акције након разлаза са угарским краљем 1183, док је 1189/1190. његова нова акција била усмерена ка Софији и Скопљу.

⁵⁶ „... какоуρῳόντος δὲ τοῦ τῶν Σέρβων ζουλάνου καὶ τὰ Σκόπια φθειρόντος, ἄπεισι κατ’ αὐτοῦ...”, *Nicetae Choniatae Historia*, 434; *ВИИИИ*, IV, 156–157 (Ј. Калић).

⁵⁷ *Nicetae Choniatae Historia*, 434; *Nicetae Choniatae orationes et epistulae*, ed. I. A. van Dieten, Berlin–Novi Eboraci 1972 (= *Nicetae Choniatae orationes*), 27–32; *ВИИИИ*, IV, 156–157 (Ј. Калић), 226–231 (Б. Ферјанчић); С. Пириватрић, *Хронологија и историјски контекст*, 50–51; *ВИИИИ*, IV, 226–231 (Б. Ферјанчић); И. Коматина, *Неколико запажања о бици на Морави* [рад у припреми за штампу].

⁵⁸ *Nicetae Choniatae Historia*, 434; „... ὑπὲρ ἀνομίας καὶ τῶν ἐπαλλήλων παρασπονδήσεων...”, „... τὴν Δαλματίαν γεωμετρήσας Ῥωμαίους ἐκληροδότησεν...”, *Nicetae Choniatae orationes*, 27, 31; *ВИИИИ*, IV, 226, 231 (Б. Ферјанчић).

тековине које су остале његов трајни посед.⁵⁹ Од свих територија које Стефан наводи да је Немања приложио 1186, међу њима се спомиње само Липљан (тј. Лаб са Липљаном),⁶⁰ што значи да је једино њега после пораза задржао, док је значајније градове, као што су Ниш и Призрен, морао да врати.

У царском говору Георгија Торника проналазе се алузије на те догађаје. Наиме, Торник помиње да и „Далмат (Немања, прим. аут.) воли да се упише међу твоје (цара Исака II, прим. аут.) слуге и заклетвом потврђује писани документ о потчињености, примивши достојну награду за то кротко потчињавање”, а реч је била о ступању „у сродство са сином великог жупана”. Беседник додаје и то да је Немања тиме задобио за себе и сина Стефана сигурност власти.⁶¹ Дакле, након пораза на Морави Немања је морао да врати цару територије које је миром из 1186. године припојио, да потпише „документ о потчињености”, те је вероватно након таквог ступања у односе са Царством дошло и до реализације брака између Стефана и Евдокије. Међутим, какав је заиста био положај Србије након битке на Морави и какве је повољности или обавезе донео брак са византијском принцезом? Како нас византијски ретор обавештава, Немања је морао након тешког пораза да потпише документ о потчињености, што указује на обнављање вазалних односа према Византијском

⁵⁹ У литератури се узима да је велики жупан Немања након пораза на Морави „задржао највећи део територија које је током дугих борби заузео, а под њима се подразумевају: Левач, Лепеница, Белица, Загрлата, Дубочица, крај око Врања, Косово и Лаб, Хвосно, Горњи и Доњи Пилот, док су на западу границе Србије обухватале „Зету, Требиње и Хумску земљу”, *ИСН*, I, 260 (Ј. Калић); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 40–42; С. Мишић, *Историјска географија*, 96.

⁶⁰ У вези са Немањиним тековинама на простору данашњег Косова и Метохије поменути извори намећу једно занимљиво питање. Наиме, у *Хиландарским повељама* из 1198. и 1207/1208. године стоји како је Немања „задобио од Арбанаса Пилот, а од грчке земље Лаб са Липљаном...”, *Хиландарска оснивачка повеља*, 54, док Сава у *Житију Св. Симеона* наводи „од Рабна Пилота оба, а од грчке земље Патково, Хвосно цело и Подримље, Коштрц, Дршковину, Ситницу, Лаб са Липљаном...”, Свети Сава, *Сабрана дела*, 148. Сава, дакле, између Пилота и Лаба с Липљаном наводи и жупе у Метохији и Ситницу, о којима у Немањиној повељи нема ни речи. У науци се више поверења поклањало Сави, уз истицање да је он детаљнији у набрајању, али да се ради о истој територији, М. Благојевић, *Студеница – манастир заштитник српске државе*, 58–59; Мишић, *Историјска географија*, 96–100. Међутим, то није иста територија. Сава дописује жупе које Немања уопште не спомиње да је освојио, што може да значи да је простор Метохије и раније припадао српској држави, а то је свакако тачно за жупу Ситницу, на чијем простору се 1168. одиграла битка код Пантина, у *Немањиним отачаству*.

⁶¹ V. E. Regel, *Fontes rerum Byzantinarum* II, Petropoli 1917, 277; *ВИИИЈ*, IV, 246 (Б. Ферјанчић).

царству.⁶² Дакле, нема говора о самосталности српске државе након тог великог пораза. Ипак, склапање брака између византијске принцезе и сина српског великог жупана, колико год царева победа била велика, имало је значај за обе државе. Наиме, потчињавање Србије и поновни утицај византијске круне на том простору, како ће будућност показати, није могло да има одблесак прошлих времена када је Стефан Немања отпочињао борбу за самосталност. Иако поражен, он је већ био потврђени савезник угарског краља, водио је самосталне борбе против Дубровника, владар који је преговарао и угостио немачког цара и водио самосталну црквену политику, поштујући хијерахију православне цркве.⁶³ С друге стране, Византијско царство је почело да даје знаке слабости већ при проласку крсташа Трећег крсташког рата преко његових територија, дошло је до обнове бугарске државе упркос великим походима Исака II да то спречи,⁶⁴ а за нешто више од деценију од тих догађаја дошло је и до потпуног суноврата империје услед наредног – Четвртог крсташког похода. За разлику од Јована Асена, Немања је био поражен, али од њега у таквим околностима није требало стварати непријатеља, већ савезника за будуће византијске намере, сигурну базу за византијске акције. У том светлу би најбоље било посматрати остваривање брака између Стефана и Евдокије. Дакле, Србија није стекла независност након пораза на Морави 1191. године, али њена вазална обавеза се вероватно састојала само у признавању царске власти и нератовању против Царства. Да је то потпуно други вид вазалних односа између Царства и Србије, показује и документ из 1192. године који сведочи да је византијски цар тражио од Дубровчана да не склапају савез са противницима Царства – Немачком, Угарском, Краљевином Сицилијом, Млечанима, али и великим жупаном Србије. Са друге стране, када Угарска напада Србију 1192/1193. године, цар то доживљава као напад на своју територију, те узима Србију под заштиту.⁶⁵

⁶² *ИСН I*, 259 (Ј. Калић), стоји да је Немања након битке на Морави наместо вазалне зависности „остварио самосталност своје земље”; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 42.

⁶³ И. Коматина, *Црква и држава*, 179–192.

⁶⁴ О походима Исака II против Бугара, П. Петров, *Възстановяване на Българската държава 1185–1197*, София 1985, 120–150, 218–231; М. Ritter, *Die vlacho–bulgarische Rebellion und die Versuche ihrer Niederschlagung durch Kaiser Isaakios II (1185–1195)*, *Byzantinoslavica* 71/1-2 (2013) 180–207; И. Божилов, *История на средновековна България, II. Християнска България*, Пловдив 2017, 291–298; А. Madgearu, *The Asanids: The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)*, Leiden 2017, 67–83.

⁶⁵ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, ed. Т. Smičiklas, Zagrabiae 1904, 256–257; Цар Исак II пише писмо папи Целестину III у жељи да заштити Србију

Промена на византијском престолу 1195. и долазак на престо Евдокијиног оца – цара Алексија III, нису много променили односе између Србије и Царства.

Међутим, након сабора у Расу 25. марта 1196. и повлачења Немање са власти, види се заокрет у политици између две земље. Престо великог жупана је тада, Немањиним одлуком, припао његовом средњем сину Стефану. Нема сумње да је таквој одлуци допринела чињеница да је Стефан био зет византијског цара, што му је, као што је Георгије Торник раније изрекао, обезбедило „сигурност власти”. Ипак, на основу докумената домаћег и западног порекла, која настају само две године по повлачењу Немање са престола, може се уочити другачије поимање власти и положаја српских великих жупана. Наиме, у аренги Немањине *Хиландарске повеље* из 1198. године наилазимо на његово поимање порекла и хијерархије овоземаљске власти, а исту формулацију је Стефан преузео за аренгу повеље коју је он издао Хиландару 1207/1208. године. Немања у њој истиче да је Бог дао власт људима и да је Он поставио „Грке царевима, а Угре краљевима ...**тѣмъ же по мьнозѣи его и неизмѣрнѣи милости и чловѣколюбию дарова нашимъ прадѣдомъ и нашимъ дѣдомъ владати сиювь земловъ сръбьсковъ...и постави ме велиега жоупана наречнаго въ свѣтѣмъ крщени стѣфана неманоу...**”.⁶⁶

Дакле, бивши велики жупан истиче да постоје различите владарске титуле, свестан њихове хијерархије, али ипак свака од њих је од Бога, те и његова великожупанска. И не само то, већ додаје и да је његове претке Бог поставио да „овладају српском земљом”, наравно у намери да истакне самосталност власти, иако је познато да је српске велике жупане пре њега постављао византијски цар, али је и њега самог након узурпације власти

од угарског напада, будући да је „Србија од давнина под Романијом”. Нажалост, не зна се како је завршена епизода угарске акције, али заједничко деловање Византије и Угарске против Бугара указује на то да је сукоб решен без већих последица, *ВИИИЈ*, IV, 250–252 (Б. Ферјанчић); V. Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie*, *Revue Historique du sud-est Européen* 18 (1941) 129–130; Н. Радојчић, *Промена у српско-мађарским односима крајем XII века*, Глас СКА 214 (1954) 12–20; Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 300–304; Бубало, *Српска земља у поморска*, 73; О датирању писма у 1193. и смештању угарског напада у период краја 1192. до средине 1193, cf. I. Komatina, *On the attack of the Hunarian king Bela III on Serbia in the light of the letter of emperor Isaac II to pope Celestine III*, *Facta universitatis (Philosophy, Sociology, Psychology and History)* 17/2 (2018) 105–109.

⁶⁶ *Хиландарска оснивачка повеља*, 54; У Стефановој „и постави г(осподи)на ми шца велиега жоупана. нареченаго въ (св)ѣтѣмъ крщени стѣфана неманоу...”, Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 2; Љ. Максимовић, *Србија и суседне области пре и после IV крсташког рата*, Византијски свет и Срби, Београд 2008, 423.

признао цар.⁶⁷ Чини се да је након пораза на Морави и губитка територија и Немањина борба за самосталност краткотрајно изгубила на снази, али је већ по препуштању престола његовом сину постало јасно да, у складу са спољнополитичким околностима тог времена, и Немања и Стефан имају другачији однос према Византијском царству, те да је њима власт дата од Бога, а не од цара. Да су велики жупани тако доживљавали своју власт, сведочи и обраћање Стефана папи Иноћентију III 1199. године. Наиме, у свом одговору на папино писмо, упућено му поводом црквених прилика у Србији, велики жупан, између осталог, пише папи како се одувек сматра „следбеником Свете римске цркве, као и блажене успомене отац мој”, те да су прописе „Свете римске цркве увек уобичавали”.⁶⁸ Нема сумње да су ти редови о посвећености римској цркви били исписани у жељи да се добије краљевска круна из Рима, али уједно сведоче и о њиховом односу према византијској власти, у том тренутку оличеном у њиховом свату, односно тасту. Ипак, не смеју се пренебрегнути редови који стоје у обе *Хиландарске повеље*, а у којима се истиче како је Немања након сабора из 1196. поставио Стефана „великог жупана и севастократора, зета боговенчаног кир Алексија, цара грчког”, за наследника.⁶⁹ Дакле, аренга повеља, као и Немањин и Стефанов однос са римском црквом, упућују на један закључак и носе један смисао о односу царске и великожупанске власти, а са друге стране, у обе повеље – и оној из 1198, али и потоњој из 1207/1208. године – истиче се да је Стефан *севастократор* и *зет грчкога цара*. Како би се боље разумео такав потез аутора повеља, морамо се осврнути на то за кога су оне издате, односно коме су намењене. Познато је да је Сава Немањић заједно са својим оцем Симеоном–Немањом успео да, по вољи византијског цара Алексија добије право да обнови запустели манастир Хиландар. И не само то него и да управо новим сигилионом цара Алексија манастир ставе под своју управу.⁷⁰ Након добијања сигилиона, Немања је издао манастиру оснивачку повељу обезбеђујући му уједно и материјалну основу. Улога и заслуга византијског цара за оснивање манастира је огромна, те не чуди жеља оснивача да истакне родбински

⁶⁷ Ј. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, 201; Т. Живковић, *Портрети српских владара*, Београд 2006, 21–173; Ј. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, 201.

⁶⁸ А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* I, Romae 1863, 6; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 65–66; И. Коматина, *Црква и држава*, 245; Иста, *Велико краљевство од прва: крунисање Стефана Немањића и „традиција Дукљанског краљевства“*, ИЧ 65 (2016), 19–20.

⁶⁹ *Хиландарска оснивачка повеља*, 55; Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 8.

⁷⁰ И. Коматина, *Црква и држава*, 190; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I (од оснивања манастира 1198. до 1335. г.)*, Београд 1998, 57–61, 69–71.

однос са њим, што је поновио и Стефан 1207/1208. године у својој повељи манастиру, чини се из истог разлога, иако су се у то време политичке околности прилично измениле.⁷¹

⁷¹ Осим у *Хиландарским повељама*, родбински однос између владара Срба и Византинаца истиче се и на натпису из 1208/1209. године у Студеници. Наиме, тај натпис се налази у основи куполе и ктиторског је карактера, а у њему се говори како је студенички храм изградио Стефан Немања, „сват цара грчког кир Алексија”. На делу где се говори у чије време је завршен стоји лакуна, затим речи „велеславни господин“, опет лакуна, након које се помиње „велики кнез Вукан” и година натписа, а саставио га је јеромонах Сава, *Натписи историјске садржине у зидном сликарству (XII–XIII век)*, I, прир. Б. Миљковић, Г. Суботић, Београд 2015, 36–37. Будући да се Немања помиње као „сват” грчкога цара, обично се узима да натпис сведочи о томе да у то време у Србији још увек живе универзалистичка схватања о РOMEЈСКОМ царству, в. *Натписи историјске садржине*, 41–43. Међутим, узимајући у обзир аренгу *Хиландарских повеља*, као и Стефаново политичко деловање након доласка на престо, чини се да је у свести Срба Алексије и даље био цар РOMEЈА, иако без царства и у то време већ дуго у заробљеништву, С. Пириватрић, *Грчки цар Алексије у првим житијима Светог Симеона Немање*, ЗРВИ 53 (2016) 164–170; Б. Миљковић, *Натписи историјске садржине*, 42, истиче ту чињеницу, али и сматра да је управо василевс РOMEЈА извор легитимности Стефанове власти. Слична ситуација је и са Стефановим портретом у милешевској старој припрати. Испод Стефановог портрета у Владислављевој задужбини стоји натпис да је он „зет цара грчкога кир Алексија”, Ђ. Бошковић *Неколико натписа са зидова средњовековних цркава*, Споменик СКА LXXXVII (1938) 4–8. Према натпису се и представа цара који се налази на јужном зиду милешевске припрате идентификује са византијским царем Алексејом III, Б. Цветковић, *Византијски цар и фреске у припрати Милешеве*, *Balkanica* 32–33 (2003) 307. Претпоставку да је на јужном зиду припрате насликан цар Алексије III Анђео изнео је најпре Ђ. Бошковић, *Приказ књиге Св. Радојчића – Портрети српских владара у средњем веку*, Гласник Скопског научног друштва XV—XVI (1936) 394; Исти, *Неколико натписа са зидова средњовековних цркава*, Споменик СКА LXXXVII (1938) 7, а затим и Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Епира и Никеје*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 13–24; Б. Цветковић, *Византијски цар и фреске у припрати Милешеве*, 297–309; Б. Тодић, *Ново тумачење програма и распореда фресака у Милешеву*, На траговима Војислава Ј. Ђурића, Београд 2011, 55–57; Г. Суботић, Љ. Максимовић, *Свети Сава и подизање Милешеве*, Византијски свет на Балкану, I, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 97–104. С друге стране, поједини истраживачи у лику загонетног цара милешевске припрате препознају лик никејског цара Јована III Ватаца, о тој и другим претпоставкама, В. Ј. Ђурић, *Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеву*, Зограф 22 (1992) 13–14, 20. Истраживачи се такође не слажу ни по питању времена подизања, односно осликавања Милешеве. Недоумица се своди на питање да ли је манастир подигнут за живота или после смрти Стефана Првовенчаног, о томе Р. Николић, *О гробу Св. Саве у Милешеву*, Саопштења XIV (1982) 7–23; Г. Суботић, Љ. Максимовић, *Свети Сава и подизање Милешеве*, 97–106, са библиографијом. Без обзира на то да ли је манастир изграђен за време живота Стефана Првовенчаног или после смрти, у оба случаја се у вези са нашом темом намеће питање због чега се истиче родбинска веза са византијским царем годинама након што је он изгубио власт и немалим бројем година након развода Стефана од Евдокије. Г. Суботић, Љ. Максимовић, *Свети Сава*

Након Четвртог крсташког рата и освајања Цариграда 1204, Византијско царство се расцепкало на низ мањих држава.⁷² На Балкану, Бугарска је искористила слабљење Византије и освојила грчке територије уз границу са Србијом.⁷³ Штавише, папа је бугарском владару Калојану послао краљевски венац 1204, исте године када у писму угарском краљу Емерику образлаже да управо због „његове воље” није послао краљевску круну Стефану Немањићу.⁷⁴ Међутим, након смрти Калојана под Солуном 1207, Стефан Немањић је успео да освоји од Бугара територије које је његов отац морао да врати Византији након битке на Морави, а које је Србија држала у периоду од 1186. до 1191. године. Тиме се граница Србије на југоистоку коначно усталила на географским међама Моравске долине – свог природно-географског простора. Убрзо по значајном проширењу граница на истоку и југоистоку, Стефан се сусрео са новим тешкоћама. Тек што је сузбио одметника Стреза и сачувао Скадар који је накратко преотео Михаило I Анђео, а уз дипломатску активност његовог брата Саве спречио и удружени напад Андрије II и Хенриха Фландријског, могао се окренути својој давној амбицији да добије краљевски венац из Рима. Брак са Аном Дандоло, западном племкињом угледног порекла, као и чињеница да је угарски краљ Андрија II био заузет учешћем у Петом крсташком походу, показало се, били су од неизмерног значаја за остваривање Стефанове тежње која је тињала безмало две деценије.

и подизање Милешеве, 100, посматрају га као одраз привржености царској идеологији, односно схватању хијерархије власти. Ипак, тај натпис је настао доцније у односу на онај из Студенице, те он добија свој потпуни смисао када се упореде две представе са наследницима Стефана Првовенчаног, једна из Милешеве и друга из Сопоћана – *Смрт Ане Дандоло*. Једна представа одсликава припадност династији Немањића и Анђела, док друга повезује српску династију са поморском силом – Млетачком републиком, Г. Суботић, Љ. Максимовић, *Свети Сава*, 103–104. Такав став би можда указао на даље размишљање о томе колико су, заправо, Стефанови синови Радослав и Владислав истицали своје „царско порекло”, а не њихов отац, будући да он ни у једном свом делу, осим у *Хиландарској повељи* која, како смо видели, има оснивачку намену и непосредно је везана за византијског цара Алексија III, не истиче своју везаност за царски икос. С друге стране, његови синови то чине често (веренички прстен краљевића Радослава, *ИСН*, I, 307, његов потпис на повељи Дубровчанима из 1234, *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 130; натпис из Милешеве), а по свој прилици и њихов стриц Сава, о чему сведоче натпис у Студеници и, можда, његова улога у ктиторству манастира Милешева.

⁷² О последицама Четвртог крсташког похода и освајања Цариграда cf. *Urbs capta. The fourth Crusade et its Consequences*, ed. A. Laiou, Paris 2005; F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Leiden-Boston 2011.

⁷³ У борбе за неке од тих градова укључило се и Угарско краљевство, али и Вукан током своје краткотрајне владавине, И. Коматина, *Црква и држава*, 253.

⁷⁴ A. Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 14–15, 36; И. Коматина, *Велико краљевство*, 20–21.

Услед таквих околности, Стефан је те 1217. године у Рим упутио посланство којем је дато у задатак да затражи круну од Апостолске столице, односно папе. Папа је отпослао свог легата који је Стефана *украсио краљевским* насловом, те је Стефан постао – *венчани први краљ*. Недуго потом, и Сава је издејствовао аутокефалност српске цркве у Никеји.

Уздизање на краљевство и аутокефалност цркве уобличио су самосталност и независност српске државе, односно дали су јој коначне обресе. Пут и начин на који је то постигнуто трајно је осигурало тај успех. Немања се од своје појаве на историјској позорници одупирао власти византијског цара. Постао је велики жупан без цареве дозволе, али су нове политичке околности условиле да се повинује византијској круни. Иако више пута кажњаван, није устукнуо и чим су прилике дозволиле, поново је кренуо у борбу против византијске власти. И успео је да оствари огроман успех – обновио је и утврдио своју дедовину и успео да освоји значајан део византијске територије насељене Србима, као и да је накратко прикључи српској држави. Немања је и на Западу био препознат као самостални владар, а Угарска се у борби против Византијског царства управо највише ослањала на Србе. Тај кратак уздах самосталности српске државе прекинут је поразом у бици на Морави. Изгледало је као да је Немањина вишедеценијска борба била узалудна. Како ни Византијско царство није имало ни снагу, ни углед, а ни моћ с почетка века, било је јасно да ни Срби неће одустати од свог циља. Чињеница да је Немањин син Стефан зет византијског цара и да носи високу византијску титулу није утицала на то да се он веже за византијски икос. Напротив, утицала је на то да и он, као и његов отац, бира и проналази нове дипломатске путеве ка самосталности. Потпуни успех Стефана на том путу оличен је у стицању краљевског венца и увођењу Србије у ранг краљевине. Немањина смерна политика према византијској цркви и оданост православљу усмерила је његовог сина Саву да на пољу црквених прилика оствари самосталност српске цркве.

Дакле, борба за државну самосталност била је дуготрајан процес, а Стефан Немања, као и његови претходници, имао је снажну вољу и одлучност да учини најважније кораке ка том циљу. Крајњи успех је уобличен и постигнут захваљујући његовим синовима Стефану и Сави, који су поставили крајње темеље независности српске државе и цркве.

Ivana Komatina

***AND THUS HE RESTORED AND CONSOLIDATED HIS
FATHERLAND – STEPHEN NEMANJA AND STEPHEN THE FIRST-
CROWNED AND SHAPING OF SERBIAN STATEHOOD***

Summary

After the Great Migration the Serbs settled the region of Illyricum. The fragmentation of the relief cause them to form smaller units in which they lived – *župe* and *lands*. Serbia proper, extended to the west up to the *župas* of Imotsko, Pliva and Livno which belonged to Croatia; in the north, the natural border extended to the Sava river, while in the east it encompassed the valley of the Ibar river and Ras, and gravitated towards the Morava valley and along with Dioclea, Travunia, Zachulmia and Neretva was a place where the Serbian statehood developed during the early Middle Ages. Starting in the 9th century, the assembling of the Serbian lands began. In that early period there was an interruption of Serbian statehood after the fighting with Bulgaria, and then there was a direct Byzantine rule in the area at the end of the 10th and in the first decades of the 11th century. Serbs raised four rebellions against the immediate Byzantine authority. Morava valley, where the center of Stephen Nemanja's „share of the Fatherland“ will be located, was in the 9th–10th centuries poorly populated. The region of Pomoravlje is described in the western sources in the middle of the 11th century as a *Bulgarian desert*, and among the few inhabitants mentioned in the Belgrade-Morava-Niš area there were also Serbs. Sources that describe that area during the 12th century also testify about the presence of the Serbs. However, their main political core was west from the South Morava. Nemanja's „share of the Fatherland“ was between the Ibar and the left bank of the South Morava river and consisted of four *župas* or *lands*: Toplica, Ibar, Rasina and Reke. Unlike his predecessors, he did not want to stay in power as a protegee of the Byzantine emperor, but he aspired for independence, and despite the emperor's will, he became *grand župan* in 1166. As the Serbs lived on the right bank of the Great and South Morava river Nemanja wanted to expand the borders of Serbia on that territory. However, despite the support of the Venetians in the fight against Byzantium, he failed. More importantly, he had to subjugate to the emperor Manuel I, like his predecessors. Only after the death of emperor Manuel I he took new actions against the Empire. Namely, Hungarian king Bela III regained his heritage, „Bela's patrimony“, already in

1181, and then directed his warfare on the Danube and Pomoravlje. Nemanja also wanted to regain his „patrimony“ in the Litoral. Based on the information from Stephen the First-Crowned's *Life of St. Symeon* and the data we receive from the two *Chilandar chapters* (Nemanja's from 1198 and Stephen's from 1207/8), *Life of St. John of Rila* and Nicetas Choniates, as well as the fact that the „famous city of Antivari“ was attacked in 1182 or 1183, it can be concluded that Nemanja started the fighting in the Litoral perhaps already in 1181, that after the attack on Antivari he would stop the war and come to the Pomoravlje to aid the Hungarian king somewhere near Niš. Their cooperation was interrupted after the destruction of Sofia in 1183. Nemanja continued to devastate in the southeast independently, while leaving the fighting in the Litoral to his brothers. The war against Byzantium was completed with the peace treaty in 1186. Stephen the First-Crowned testifies that after the war of the Serbs in Pomoravlje they got “the area of Niš to its end, Lipljan, and Morava, and so-called Vranje, Prizren area and both Pologs to their end with their borders”, and besides all of that Nemanja also regained his own patrimony in the Litoral. It seems that there were negotiations at the time about the marriage between Stephen, the son of Nemanja, and Eudocia, the niece of the then Byzantine emperor Isaac II.

As the extent of the state that Stephen mentions in the *Life of St. Symeon* is greater than in Sava's *Life of St. Symeon* and the *Chilandar charters*, it was assumed in the earlier historiography that Stephen actually attributed his own conquests from the period after 1207 to his father. However, I believe that the charter's data and those of Sava's *Life of Symeon* which are based on them need to be completely separately observed from the data of Stephen's *Life of Symeon*. Namely, they depict the scope of Nemanja's state as it was at the end of his reign, the work he left to his successor, in contrast to Stephen, whose “extended *Life*” describes all the works of Nemanja for life, his whole reign. Therefore, for the issue of Nemanja's chronology of warfare during the 80-ies of the 12th century, we rely on Stephen's *Life* and the sources of Byzantine and Western origin describing the Hungarian and Byzantine operations. Nemanja restarted attacks on Byzantine territories before July 1189, and in Niš he met with the emperor Frederick I and offered him an alliance against Byzantium, but the German ruler refused, justifying the necessity of the fight for the Holy Land. At one point, the grand župan of Serbia demolished Skoplje, because of which the Byzantine emperor decided to deal with him in person. Nemanja was defeated in the Battle of South Morava in 1191, and a multifaceted struggle for autonomy seemingly suffered a collapse. After the battle, Nemanja returned to the emperor the area he “had attached to the land of his Fatherland” in

1186, except Lipljan. However, after the assembly in Ras on March 25, 1196, and the withdrawal of Nemanja from power, one can see a turn in politics between the two countries. The throne of the grand župan belonged to his middle son Stephen who continued, with the support of his father, at that time monk in Chilandar, and also his brother Sava, the footsteps of his father for the independence of the Serbian lands. He did not use the fact that he was the son-in-law of the current Byzantine emperor Alexius III, on the contrary, he turns to the pope and asks for the royal crown. After the fall of Constantinople and the division of the Byzantine Empire, he used the turmoils to expand the territory of the Serbian state and to reconquer from the Bulgarians the territory that his father held in the south and southeast, which he conquered from the Empire. He saved the Serbian lands from many threats that came from the Bulgarian exile Strez, the Epirote ruler Michael I, the Hungarian king Andrew II and the Latin emperor Henry of Flanders. His greatest success seems to have been marital diplomacy and marriage with Venetian noblewoman Anne Dandolo, after which pope Honorius III sent him a long-awaited royal crown in 1217. Royal crown of Stephen and the success of his brother Sava to establish the autocephaly of the Serbian church in 1218/1219 gave the final outlines of the Serbian statehood.

Keywords: Stephen Nemanja, Stephen the First-Crowned, Byzantine Empire, conquests, Serbian statehood.